

کتاب‌شناسی تاریخی

مناقب‌نگاری اهل بیت علیهم‌السلام

از آغاز تا پایان قرن سوم

حسن اصغرپور
کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۲/۷

چکیده

مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام بخش قابل توجهی از میراث حدیثی ما را تشکیل می‌دهند. نگارندگان و مؤلفان بسیاری در تاریخ اسلام، با انگیزه‌های مختلف در این عرصه قلم زده‌اند. کوشش نگارندگان مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام، پیدایش سبک‌های متنوع و متعدد تألیفی را به دنبال داشته است. نگاهی به گزارش‌های تاریخی موجود نشان می‌دهد که در دهه‌های آغازین تاریخ اسلام، به دلیل وجود پاره‌ای مشکلات و موانع سیاسی و اجتماعی، نگارش و تألیف در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام از رونق چندانی برخوردار نبوده است، اما با گذشت زمان و دگرگونی شرایط، نگارش کتاب‌ها و رساله‌ها در این حوزه، رشد چشمگیری یافته است. متأسفانه بسیاری از آثار نگاشته شده در این عرصه به دلایل مختلف، در گذر زمان، از میان رفته و امروزه تنها شمار اندکی از آن کتب و رسائل در دست ماست.

کلیدواژه‌ها: مناقب، فضائل، اهل بیت، مناقب‌نگاری، کتاب‌شناسی تاریخی.

مقدمه

می‌رود. تاریخچه نگارش در این حوزه به سده‌های نخستین تاریخ اسلام باز می‌گردد. صدور احادیث نبوی در منقبت

مناقب‌نگاری یکی از سبک‌های نگارشی در حوزه علوم حدیث به شمار

و فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام و جایگاه منحصر به فرد ایشان شور و انگیزشی در جان برخی محبان و ارادتمندان آنان برپا کرد تا در کشاکش فراز و نشیب‌های سیاسی و اجتماعی تاریخ اسلام، به نگارش کتاب‌ها و رساله‌هایی در گردآوری و گاه تحلیل این دسته روایات همت گمارند.

نگاهی به عناوین و محتوای کتاب‌هایی که طی قرن‌های مختلف، در یک موضوع، به رشته تحریر درآمده، ما را با شیوه و گونه‌های مختلف نگارشی در آن موضوع آشنا می‌سازد. همچنین از آن‌جا که در هر برهه یک یا چند شیوه خاص نگارشی از سوی نگارندگان مد نظر قرار گرفته، با این نگاه می‌توان به میزان رویکرد عالمان، در یک برهه، به یک یا چند شیوه نگارشی در آن موضوع دست یافت. در زمینه مناقب‌نگاری اهل بیت علیهم‌السلام نیز همچون دیگر عرصه‌ها با تنوع سبک یا موضوع تألیف روبه‌رو هستیم. پس از مطالعه و بررسی آثار نگاشته شده در این زمینه، بدین نتیجه رسیدیم که عناوین و موضوعات این کتاب‌ها از هشت دسته یا عنوان کلی خارج نیست:

۱. کتاب‌هایی با عنوان کلی «مناقب،

فضائل، تفضیل، فضل و خصائص»؛

۲. تک‌نگاری در یک فضیلت خاص؛

۳. اربعین‌نگاری؛

۴. بیان تفسیر یا تأویل آیات قرآن در

زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام؛

۵. توجه به اسناد روایات مناقب و

مستندسازی آن‌ها؛

۶. اختصاص باب یا ابواب مناقب در

کتاب حدیثی؛

۷. اشاره به مناقب نیاکان، خاندان و

زردیکان پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام؛

۸. تک‌نگاری‌های خاص.

هدف ما در این مقاله آن است که

ضمن اشاره به پاره‌ای از ویژگی‌های کلی

نگارش‌های این حوزه، در پنج قرن

نخست اسلامی، آثار نگاشته شده تا پایان

قرن سوم هجری را با رعایت سیر

تاریخی (به تفکیک قرن و بر اساس زمان

درگذشت مؤلفان) یاد کرده، برای آشنایی

بیشتر علاقه‌مندان با اثر و مؤلف آن، به

ارائه توضیحاتی چند در این باره

پردازیم.

۱. ویژگی‌های کلی کتب و رسائل مناقب

و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام

پیش از اشاره به فهرستگان کتب و

رسائل نگاشته شده، سخن از شاخصه‌ها و ویژگی‌های کلی آثار ضروری به نظر می‌رسد با بررسی موضوع و محتوای تألیفات انجام گرفته در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام در پنج قرن نخست (آغاز قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری) نکات زیر به دست می‌آید:

۱. در این دوره زمانی، در قالب هشت گونه تألیفی، بیش از ۲۳۰ عنوان کتاب یا رساله (بدون در نظر گرفتن تکرار) در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام به رشته تحریر درآمده است.^۱

۲. نگارندگان کتب مناقب، با انگیزه‌های مختلفی در این عرصه گام نهاده‌اند. دفاع از حقوق مسلم اهل بیت علیهم‌السلام، اظهار لطف و ارادت به بارگاه آنان، رویارویی با اندیشه‌های نادرست مخالفان، پاسخگویی به شبهات موجود و احساس تکلیف شرعی در بیان حقایق به عنوان بخشی از انگیزه‌های نگارندگان این دسته کتاب‌ها یاد شده است.

۱. در پژوهش‌ها و بررسی‌های خود، در پنج قرن نخست اسلامی، به ۲۳۷ عنوان کتاب و رساله نگاشته شده در زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام دست یافتیم.

۳. در تألیف کتب مناقب گاه از مناقب یک امام و گاه دو یا چند امام و گاه همه ائمه (اهل بیت) سخن گفته شده است؛ به عنوان نمونه می‌توان از کتاب‌های مناقب *أمیر المؤمنین علیه‌السلام* نوشته اعمش^۲، *تفضیل الحسن و الحسین علیهم‌السلام* نوشته ابویوسف سدوسی^۳، *مناقب اهل البیت* نوشته رواجنی^۴ و *فضائل اهل البیت* نوشته ابن ابی حاتم رازی^۵ نام برد.

۴. نگاشته‌ها در این زمینه گاه در قالب یک رساله کوتاه و گاه به صورت چندین

۲. ابومحمد سلیمان بن مهران اسدی (۱۴۸هـ) از صغار تابعین به شمار می‌رود که محضر برخی صحابه را درک کرده و از آنان روایت کرده است. همچنین از کبار تابعین روایات بی‌شماری درباره فضائل امام علی علیه‌السلام توسط او نقل شده است: *اهل البیت فی المکتبة العربیة*، ص ۵۵۱، ش ۷۱۳.

۳. یعقوب بن شیبیه بن صلت بن عصفور (۲۶۲-۱۸۲هـ)، *اهل البیت فی المکتبة العربیة*، ص ۹۸، ش ۱۸۷.

۴. ابوسعید عبّاد بن یعقوب (۲۵۰هـ)، *اهل البیت فی المکتبة العربیة*، ص ۵۹۸، ش ۷۲۵.

۵. ابومحمد عبدالرحمان بن ابی حاتم محمد ابن ادريس بن منذر (۳۲۷هـ)، *اهل البیت فی المکتبة العربیة*، ص ۳۵۴، ش ۵۴۶.

مجلد مفصل تدوین شده است؛ به عنوان نمونه *رسالة فی تفضیل امیرالمؤمنین علی جمیع الأنبياء غیر محمد ﷺ* از شیخ مفید^۱ و *رسالة فی تفضیل امیرالمؤمنین* از کراجکی^۲ دو اثر نسبتاً مختصر و کتاب‌های *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل* یل حسکائی^۳ و *مناقب الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب کوفی*^۴ دو اثر نسبتاً مفصل در این زمینه به‌شمار می‌روند.

۵. مجموعه کتاب‌های تألیف شده در این زمینه گاه به صورت جامع به همه ابعاد مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام اشاره می‌کنند و گاه در قالب رساله‌ها و تکنگاری‌ها، تنها به یک یا چند جنبه از جنبه‌های مختلف منقبت اهل بیت علیهم‌السلام

اشاره دارند، از جمله کتاب‌های جامع نگاشته شده در مناقب اهل بیت می‌توان از کتاب *المناقب والمثالب* قاضی نعمان ابن محمد مغربی^۵ یا *مناقب اهل بیت* ابن المغازلی^۶ نام برد. از جمله رساله‌ها و کتاب‌هایی که تنها به یک جنبه خاص از مناقب اهل بیت علیهم‌السلام اشاره دارند، عبارت‌اند از: *طریق تقسیم اللہ*، اثر ابن انباری^۷ و *بیدان رد الشمس علی امیرالمؤمنین* اثر ابن شاذان قمی^۸.

۶. در زمینه مذهب یا گرایش مذهبی یا گرایش مذهبی نگارندگان کتب مناقب اهل بیت علیهم‌السلام نیز بلیه گفت از هر دو مذهب مهم و شناخته شده اسلامی، یعنی تشیع و تسنن، مؤلفان بی‌شماری در این زمینه قلم زده‌اند. در توضیح بیشتر بلیه

۱. محمد بن محمد بن نعمان (۴۱۳هـ)، *مجلة تراثنا*، «من أنباء التراث»، ج ۲۸، ص ۱۳۸.
 ۲. ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان (۴۴۹هـ)، *مجلة تراثنا*، ج ۴۹، ص ۱۹۸.
 ۳. ابوالقاسم عبید الله بن عبد الله بن أحمد النیسابوری (توفی بعد ۴۷۰هـ).
 ۴. ابوجعفر محمد بن سلیمان کوفی قاضی صعده (از بزرگان قرن سوم هجری)، *أهل البیت فی المكتبة العربية*، ص ۵۶۹، ش ۷۱۶.

۵. ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی مغربی (۳۶۳هـ).
 ۶. ابوالحسن علی بن محمد جلالی واسطی مالکی (۴۸۳هـ).
 ۷. عبید الله بن ابی زید انباری (۳۵۶هـ)، *رجال النجاشی*، ص ۱۶۲.
 ۸. ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی (حدود ۴۱۵هـ)، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۲، ص ۱۴۳؛ *کنز العمال*، ج ۱۲، ص ۳۵۰.

گفت در میان فرقه‌های متعدد مذهب تسنن نگارندگانی با گرایش‌های شافعی (به خصوص)، مالکی، حنبلی و معتزلی و در میان شیعه نیز برخی با گرایش زیدیه، به چشم می‌خورند؛ برای نمونه حاکم نیشابوری که چندین اثر در زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام از خود بر جای نهاد، شافعی مذهب بوده است. ابن المغازلی مالکی^۱، احمد بن حنبل مؤسس مذهب حنبلی (از مذاهب چهارگانه اهل سنت) و اسکافی معتزلی نیز آثار ارزشمندی در این باره نگاشته‌اند. محمد بن سلیمان کوفی نیز شیعه زیدی بوده است.

۷. از آن‌جا که هویت نویسندگان پاره‌ای از کتاب‌های فضائل و مناقب مشخص نیست و در متن این کتاب‌ها نیز هیچ‌گونه اطلاعاتی در این زمینه در دست نیست؛ از این‌رو نمی‌توان درباره مذهب نگارنده یا زمان و مکان تألیف آن آثار داوری نمود. **جزء فی فضائل اهل البيت** اثر ابوالحسن علی بن معروف بزازی^۲ و

۱. درباره مذهب ابن المغازلی اختلاف نظر وجود دارد. پاره‌ای او را شافعی مذهب و برخی دیگر مالکی مذهب می‌دانند.

۲. **الذریعه**، ج ۵، ص ۱۰۲؛ **صلة الخلف**

←

رسالة فی فضائل اهل البيت، دو نمونه از این دسته کتاب‌ها هستند.

۸. برخی از مؤلفان کتب مناقب، به نگارش چندین اثر با عناوین مختلف در این زمینه دست زده‌اند. حاکم نیشابوری و شیخ مفید از جمله این مؤلفان به‌شمار می‌روند. **حدیث الطیر**^۳، **فضائل فاطمة**^۴ و **مناقب الرضا**^۵ از سوی حاکم نیشابوری^۶ و کتاب‌های **تفضیل**^۷ **أمیر المؤمنین علی** و **سائر أصحابه** **أو (علی سائر البشر)**^۸، **تفضیل الأئمة علی** **الملائكة**^۹، **تفسیر الآیات المنزلة فی** **أمیر المؤمنین**^{۱۰}، **الإرشاد فی معرفة**

→

بموصول السلف، ص ۲۰۷.

۳. نسخه خطی این کتاب در کتابخانه وزیري (مجموعه ۵۹۵۱، اوراق ۳۰-۳۳) وجود دارد.

۴. **مناقب آل ابی طالب**، ج ۲، ص ۱۱۴-۱۱۵.

۵. **الذریعه**، ج ۱۶، ص ۲۵۸ و ۲۶۱.

۶. همان، ج ۲۲، ص ۳۲۷.

۷. ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه بن نعيم بن الحكم الضبي الطهماني النيسابوري الشافعي المعروف بابن البيع (۳۲۱-۴۰۵هـ).

۸. **رجال النجاشی**، ص ۴۰۱.

۹. همان.

۱۰. **الذریعه**، ج ۱۲، ص ۱۸۳.

حُجَّجَ اللهُ عَلَى الْعِبَادِ، رِسَالَةٌ فِي تَفْضِيلِ
أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ غَيْرِ
مُحَمَّدٍ ﷺ، طَرَقَ حَدِيثَ النَّبِيِّ «أَنْتَ
مَنْى بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى»^۳، وَ كِتَابِ
فِي تَأْوِيلِ قَوْلِهِ «فَسَأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ...»^۴
توسط شیخ مفید به رشته تحریر
درآمده‌اند.

۹. بخش قابل توجهی از تألیفات در
این زمینه، به صورت خطی باقی مانده و
هنوز چاپ نشده‌اند. بخش دیگری نیز در
کتابخانه‌های سایر کشورهای اسلامی
همچون عراق، ترکیه، سوریه و هند قرار
دارند. از سرنوشت بخش دیگری از
کتاب‌ها نیز اطلاعی در دست نیست.

۱۰. بیشتر کتاب‌های تألیف شده در
این زمینه با بهره‌گیری از روایات، به
تشریح مناقب اهل بیت ﷺ پرداخته‌اند؛
به عنوان نمونه ابن المغازلی در مناقب
أهل البيت، محمد بن سلیمان کوفی در
مناقب أمير المؤمنين علی بن
أبي طالب ﷺ، ابن مردویه اصفهانی در

مناقب علی بن ابی طالب، همگی از
روایات برای بیان مناقب اهل بیت ﷺ
بهره گرفته‌اند.

۱۱. در پاره‌ای از تألیفات، به هنگام
یادکرد مناقب اهل بیت ﷺ، به مثالب
دشمنان آنان نیز اشاره شده است؛ به
عنوان نمونه می‌توان از کتاب المعرفة
(فی المناقب والمثالب) اثر ابراهیم بن
هلال ثقفی^۵ نام برد. نجاشی این کتاب را
دربردارنده مناقب و مثالب دانسته است.
یکی از کامل‌ترین و شناخته‌شده‌ترین
کتاب‌ها در این باره، کتاب المناقب
والمثالب قاضی نعمان بن محمد مغربی
است که در هر دوره تاریخی ضمن اشاره
به مناقب اهل بیت ﷺ از مثالب دشمنان
هم‌عصر با آنان نیز سخن می‌گوید.

۱۲. برخی از کتاب‌ها نیز به انگیزه
پاسخ به یک اندیشه نادرست یا
موضعگیری مخالف درباره اهل بیت ﷺ
نگارش یافته‌اند. از نمونه کتاب‌های
تألیف شده بدین انگیزه، می‌توان به
المعیار والموازنة (فی تفضیل علی بن ابی طالب)

۱. رجال النجاشی، ص ۳۹۹.

۲. معجم المطبوعات النجفیة، ص ۳۱۹.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۰۱.

۴. همان، ص ۴۰۰.

۵. ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن
هلال بن عاصم الثقفی (۲۸۳هـ).

اسکافی^۱ و *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل* حاکم حسکانی اشاره کرد.

۱۳. از آنجا که برخی از مؤلفان کتب مناقب در سال‌های پلیدانی یک قرن و سال‌های آغازین قرن بعدی می‌زیسته‌اند؛ از این رو تشخیص حدود زمانی نگارش آثار آنها در پاره‌ای موارد دشوار و گاه غیر ممکن است؛ برای مثال اخطب خوارزمی مؤلف کتاب *الأربعین فی فضائل امیر المؤمنین*^۲، در سال ۴۸۴ هـ به دنیا آمده و در سال ۵۶۸ هـ زندگی بدرود گفته است. از آنجا که کتاب وی به دست ما نرسیده؛ از این رو نمی‌توانیم داوری درستی درباره‌ی زمان دقیق تألیف این اثر، در قرن پنجم یا ششم داشته باشیم. هر چند احتمال نگارش کتاب در قرن ششم به مراتب بیشتر است.

همچنین ابو عبد الله بلخی صاحب کتاب *مناقب اهل البيت و کلام الأئمة*^۳

۱. ابو جعفر الإسکافی محمد بن عبد الله المعتزلی البغدادی (۲۴۰ هـ).
۲. ضیاء الدین ابوالمؤید موفق بن احمد مکی خوارزمی، *الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم*، ج ۱، ص ۱۵۳؛ *الأربعین فی إمامة الأئمة الطاهرین*، ص ۳۳.
۳. حسین بن محمد بن خسرو معتزلی، *أهل*

در ۵۲۲ یا ۵۲۳ یا ۵۲۶ هـ از دنیا رفته و به دلیل در دست نداشتن کتابش، نمی‌توان تاریخ نگارش آن را در یکی از دو قرن پنجم یا ششم تعیین نمود.

۱۴. منظور ما از کتب فضائل و مناقب در این مقاله، کتاب‌های رساله‌هایی هستند که تنها بدین موضوع اختصاص دارند؛ از این رو کتاب‌هایی که با عناوین و موضوعات دیگر، به صورت استطرادی (حاشیه‌ای) و به فراخور مطلب از فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام نیز سخن گفته‌اند از محدوده بحث ما خارج هستند. البته بیشتر اشاره شد که این گونه کتاب‌ها نیز در قالب یک شیوه تألیفی (اختصاص باب یا ابواب مناقب در کتب حدیثی) جای خواهند گرفت.

۱۵. در سده نخست تاریخ اسلام، هر چند اهل بیت علیهم‌السلام و بسیاری از شیفتگان آنان، در برهه‌های مختلف، به بیان و نشر مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته‌اند، اما بر پایه گزارش‌های تاریخی، در این دوره به دلیل رخداد برخی موانع سیاسی

→ *البيات فی المكتبة العربية*، ص ۶۰۳، ش ۷۳۰.

و اجتماعی^۱، کتاب یاد رساله‌ای در لیدن زمینه نگاشته نشده است. به دیگر سخن باید گفت در این دوره، احادیث منقبت و فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام سینه به سینه و به صورت مخفیانه به سده‌های بعدی انتقال یافت، تا با بهبود شرایط سیاسی و اجتماعی، عرصه نگارش در لیدن حوزه برای نگارندگان بعدی فراهم آید.

۲. فهرستگان کتب مناقب نگاشته شده در قرن دوم

۱. *کتاب الفضائل*، جابر بن یزید الجعفی (۱۲۸هـ): نجاشی با پنج واسطه از او روایت کرده است^۲. آقا بزرگ تهرلی تاریخ وفات او را سال ۱۲۸ یا ۱۳۲هـ ذکر کرده، او را در شمار اصحاب صادقین علیهم‌السلام یاد می‌کند^۳.

۲. *کتاب الفضائل*، ابان بن تغلب بن

-
۱. در برهه‌ای از قرن اول هجری، مخالفان اهل بیت علیهم‌السلام کوشیده‌اند تا از رهگذر منع نقل و تدوین روایات، از نقل، تدوین و گسترش فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام جلوگیری کنند.
  ۲. *رجال النجاشی*، ص ۱۲۸؛ *الذریعه*، ج ۱۶، ص ۲۴۹.
  ۳. *الذریعه*، ج ۲، ص ۱۴۴.

رباح ابو سعید البکری (۱۴۱هـ): از اصحاب امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام بوده، از آنان روایت کرده و نزد ایشان از جایگاه والایی برخوردار بوده است. امام باقر علیهم‌السلام به ابان گفت: «در مسجد مدینه بنشین و برای مردم فتوا بده، به راستی که دوست دارم در میان پیروانم چون تو [بسیار] بینم».

ابان در دانش‌هایی چون قرآن، فقه، حدیث، ادبیات و لغت، پیشگام [دیگران] بود^۴. کتاب‌های *تفسیر غریب القرآن* و کتاب *الفضائل* دو نمونه از آثار او به شمار می‌روند^۵.

۳. *مناقب أمير المؤمنين علیهم‌السلام*، اعمش ابومحمد سلیمان بن مهران الأسدی (۱۴۸هـ)^۶: آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با نام مناقب الامیر (کرم الله وجهه) یاد کرده است^۷.

۴. *کتاب الفضائل*، ابومنذر زهیر بن محمد الخراسانی (۱۶۲هـ)^۸: شیخ او را در

-
۴. *رجال النجاشی*، ص ۱۰-۱۱.
  ۵. همان: *الفهرست*، ص ۵۷ و ۵۹.
  ۶. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۵۱.
  ۷. *الذریعه*، ج ۲، ص ۳۲۱-۳۲۲.
  ۸. *أعيان الشریعه*، ج ۷، ص ۷۲؛ *الفهرست*،

←

شمار اصحاب امام صادق علیه السلام یاد کرده است.^۱

۵. *جزء فی خطبة النبی صلی الله علیه و آله فی یوم الغدیر*، بروایة الخلیل بن احمد النحوی [الفراهیدی] (۱۷۰هـ): ابو غالب زراری این رساله را از مشایخ خود سماع کرده است.^۲

۶. *کتاب الفضائل*، زکّار بن الحسن الدینوری العلوی^۳: بر اساس گفته نجاشی، والد شیخ صدوق (علی بن حسین بن بابویه) با یک واسطه از زکّار روایت کرده است.^۴ سید محسن لهین، احتمال یکی بودن زکّار بن حسن با زکّار ابن یحیی را مطرح کرده است. ایشان یکی بودن سند شیخ طوسی در *الفهرست* به کتاب زکّار ابن یحیی واسطی با سند نجاشی به کتاب زکّار بن حسن علوی را دلیل سخن خود ذکر کرده است.^۵ آیه الله خوئی در *معجم رجال الحدیث*، با ارائه دلایلی چند زکّار

بن حسن را همان زکّار ابن یحیی الواسطی (نفر بعدی) دانسته است.^۶

۷. *کتاب الفضائل*، زکّار بن یحیی الواسطی^۷: ابن ندیم در *الفهرست*، ذیل نام سلیم بن قیس هلالی، او را در زمرة صاحبان یکی از نخستین مجموعه‌های حدیثی شیعه (اصول اربع مائة) برشمرده است.^۸ آقا بزرگ تهرانی با توجه به برخی نسخه‌های رجال شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده است.^۹

جمع بندی

با دقت نظر در نگارش‌های سده دوم هجری (از رهگذر گزارش‌های تاریخی) نکات زیر روشن می‌گردد:

۱. از میان هشت گونه (سبک) تألیفی یاد شده، تنها دو گونه مورد توجه قرار گرفته است. توضیح این‌که در این قرن پنج یا شش کتاب^{۱۰} (۸۵٪) با

→
ص ۱۳۵.
۱. *رجال الطوسی*، ص ۲۱۰.
۲. *الذریعه*، ج ۵، ص ۱۰۱.
۳. *رجال النجاشی*، ص ۱۷۶.
۴. همان.
۵. *أعیان الشیعه*، ج ۷، ص ۶۲.
←
۶. *معجم رجال الحدیث*، ج ۸، ص ۲۷۶.
۷. *رجال الطوسی*، ص ۲۱۰؛ *الفهرست*، ص ۱۳۴.
۸. *فهرست ابن ندیم*، ص ۲۷۵.
۹. *الذریعه*، ج ۲، ص ۱۵۰.
۱۰. از آنجا که در یکی بودن زکّار بن حسن

عنوان کلی مناقب یا فضائل نگاشته شده و یک عنوان رساله (۱۵٪ نگاشته‌ها) نیز در قالب تک‌نگاری در یک فضیلت خاص، به رشته تحریر درآمده است.

۲. جابر بن یزید جعفی نخستین کسی است که به نگارش کتابی در فضائل اهل بیت علیهم‌السلام همت گماشته است.

۳. نخستین آثار تألیفی در این قرن، با عنوان «کتاب الفضائل» نگاشته شده است.

۴. نخستین بار اعمش (سلیمان بن مهران اسدی) از عنوان کلی «مناقب» در تألیف بهره گرفته است.

۵. خلیل بن احمد فراهیدی، لغت‌شناس شهیر، نخستین کسی است که تک‌نگاری در یک فضیلت خاص را در اثر خود در زمینه فضائل اهل بیت علیهم‌السلام، مورد توجه قرار داده است.

المفسر الضریر احمد بن الحسن الأسفرائینی^۱: به گفته نجاشی حسدین بن عبید الله غضائری با دو واسطه از اسفرائینی نقل حدیث کرده است^۲. شیخ طوسی نام او را در باب «من کم یدرو عنهم علیهم‌السلام» ذکر کرده است^۳. آقا بزرگ تهرانی احمد بن حسن را هم طبقه سعد ابن عبد الله اشعری (۲۰۱هـ) دانسته است^۴.

۲. ما نزل فی القرآن فی علی علیه‌السلام (ما نزل من القرآن فی امیر المؤمنین علیه‌السلام، ابوموسی هارون بن عمر بن عبدالعزیز بن محمد المجاشعی^۵: نجاشی او را از اصحاب امام رضا علیه‌السلام دانسته است^۶.

۳. کتاب المناقب، ابوالفضل نصر ابن مزاحم بن یسار المنقری العطار

۳. فهرستگان کتب مناقب نگاشته شده در قرن سوم

۱. المصابیح فی ذکر ما نزل من القرآن فی أهل البيت علیهم‌السلام، ابوالعبّاس

۱. رجال النجاشی، ص ۹۳؛ معالم العلماء، ص ۵۲.
۲. رجال النجاشی، ص ۹۳.
۳. رجال الطوسی، ص ۴۱۶.
۴. الذریعه، ج ۲۱، ص ۷۸.
۵. رجال النجاشی، ص ۴۳۹؛ الذریعه، ج ۱۹، ص ۲۹.
۶. رجال النجاشی، ص ۴۳۹.
۷. در کتاب فهرست ابن الندیم، ص ۱۰۶، لقب وی «ابوالفضل» ذکر کرده است.

→ دینوری با زکار بن یحیی واسطی تردید وجود دارد؛ از این رو نمی‌توان از آمار دقیق نگاشته‌ها در قرن دوم سخن گفت.

الکوفی (۲۱۲هـ): نجاشی تمامی کتاب‌های او را «حسان» توصیف کرده است. شیخ طوسی در *الفهرست*، با پنج واسطه از او نقل روایت کرده است.^۲ همو در کتاب *رجال*، نصر بن مزاحم را از اصحاب امام باقر علیه السلام می‌انگارد^۳، حال آن‌که مرحوم آیه الله خوئی، بنا به دلایلی چند، این باور را نادرست می‌داند.^۴

۴. *ما نزل فی القرآن فی* **أمیر المؤمنین** علیه السلام، ابوجعفر محمد بن أورمة القمی^۵: آن‌گونه که نجاشی گوید وی از اصحاب امام رضا علیه السلام بوده و توقیعی از جانب امام هادی علیه السلام خطاب به اهل قم، مبنی بر برائت او از اتهام غلو صادر شده است. نجاشی با چهار واسطه از ابن اورمه حدیث نقل کرده است.^۶

شیخ طوسی او را یک بار از اصحاب امام رضا علیه السلام و دیگر بار در شمار راویانی دانسته است که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده‌اند.^۷ نجاشی کتاب‌های او را صحیح می‌شمارد.^۸

۵. *کتاب المناقب*، ابوجعفر محمد بن اورمة القمی^۹.

۶. *کتاب المناقب*، ابوزکریا یحیی بن عبدالحمید بن عبدالرحمان الحمانی^{۱۰}: شیخ طوسی نام او را در باب «من لم یرو عنهم علیهم السلام» ذکر کرده است.^{۱۱} کحال تاریخ وفات او را (۲۲۸هـ) ذکر کرده است.^{۱۲}

۷. *المعیار والموازنة فی تفضیل علی* علیه السلام، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبدالله المعتزلی البغدادی (۲۴۰هـ):^{۱۳} ابن ندیم این کتاب را از ابن الإسکافی (ابوالقاسم جعفر بن محمد الإسکافی)

-
۱. *رجال النجاشی*، ص ۴۲۸؛ *الفهرست*، ص ۲۵۵ و ۱۶۱؛ *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۶۷.
  ۲. *الفهرست*، ص ۲۵۵.
  ۳. *رجال الطوسی*، ص ۱۴۷.
  ۴. *معجم رجال الحدیث*، ج ۲۰، ص ۱۵۸-۱۶۰.
  ۵. *رجال النجاشی*، ص ۳۳۰؛ *الفهرست*، ص ۲۲۰؛ *الذریعه*، ج ۲، ص ۱۰۶.
  ۶. *رجال النجاشی*، ص ۳۳۰.

-
۷. *رجال الطوسی*، ص ۳۶۷ و ۴۴۸.
  ۸. *رجال النجاشی*، ص ۳۳۰.
  ۹. همان؛ *الفهرست*، ص ۲۲۰؛ *الذریعه*، ج ۲، ص ۱۰۶.
  ۱۰. *الفهرست*، ص ۲۶۱ و ۳۳۶؛ *معالم العلماء*، ص ۱۶۵ و ۱۷۸.
  ۱۱. *رجال الطوسی*، ص ۴۵۰.
  ۱۲. *معجم المؤلفین*، ج ۸، ص ۱۵۲.
  ۱۳. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۰۲.

دانسته است^۱. سید عبدالعزیز طباطبایی نیز درباره نسبت لیدن کتاب به فرزند اسکافی سخن گفته، اما با ارائه پاره‌ای دلایل این احتمال را رد کرده است^۲.

۸. *المقامات فی تفضیل علی* علیه السلام، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبدالله المعتزلی البغدادی (۲۴۰هـ^۳): ابن ندیم از لیدن کتاب او نام برده و در یادکرد او گوید: بلخی درباره او گفته: اسکافی از اهالی سمرقند بود. او در دانش، زیرکی، معرفت، خویشنداری، بلندهمتگی و پاکی از آلودگی‌ها بی‌همتا بود. در میان هم‌عصران خود بیش از همه عمر کرد. معتصم [عباسی] سخت شایسته او شده بود؛ از لیدن رو او را منزلت و اختیار بخشید و شنیده‌ام هنگامی که اسکافی سخن می‌گفت، معتصم با دقت گوش فرا می‌داد و همه حاضران در مجلس لب فرو می‌بستند. آن‌گاه که سخنش به پایان می‌رسید، معتصم رو به سوی حاضران کرده، می‌گفت: چه کسی از این گفتار و

بیان دامن فروچیند؟

همچنین خطاب به اسکافی می‌گفت: ای محمد! لیدن روش (اعتقاد) را به کارگزاران بیاموز، هر کس از آن‌ها روی برتافت، مرا آگاه ساز تا با او [چنان] کنم و به گفته خود عمل می‌کرد.

سید عبدالعزیز طباطبایی به نقل از ابن ابی‌الحلید، از کتاب دیگری با عنوان *تفضیل علی* منسوب به اسکافی یاد کرده که به نظر می‌رسد با لیدن کتاب یکی باشد^۴. ابن ابی‌الحلید در شرح *نهج البلاغه*، لیدن کتاب را *التفضیل* نام نهاده است^۵. طباطبایی به عبارتی از ابن ابی‌الحلید در ذکر نام کتابی از اسکافی با نام کتاب *التفضیل* اشاره کرده و لیدن احتمال را که این کتاب، کتاب سومی غیر از *المقامات و المعیار و الموازنة* باشد متفی نمی‌داند^۶.

۹. *فضائل علی* علیه السلام، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبدالله المعتزلی

۱. فهرست ابن‌الندیم، ص ۲۱۳.

۲. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۰۵ و ۵۰۶.

۳. همان، ص ۵۲۲.

۴. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۹۹.

۵. شرح *نهج البلاغه* ابن‌الندیم، ج ۴، ص ۷۳.

۶. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۲۳.

البغدادی (۲۴۰هـ):^۱ ابن ندیم از این کتاب او نیز نام برده است.^۲

۱۰. **کتاب المناقب**، ابو محمد بکر بن احمد بن ابراهیم بن زیاد بن موسی بن مالک بن یزید الأشج: نجاشی او را از راویان امام جواد علیه السلام برشمرده است.^۳ آقا بزرگ تهرانی او را در شمار شیخ برخی مشایخ نجاشی ذکر کرده است.^۴

۱۱. **مناقب علی**، ابو عبد الله أحمد ابن محمد بن حنبل بن هلالی الشیبانی (۲۴۱-۱۶۴هـ):^۵ ابن ندیم او را صاحب کتاب **الفضائل** دانسته که به نظر می‌رسد با کتاب **مناقب علی** یکی باشد.^۶ شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام رضا علیه السلام یاد کرده است.^۷ به احتمال زیاد، این کتاب با کتاب **فضائل علی**، که سید عبدالعزیز طباطبایی در جای دیگر کتاب

خود بدان اشاره کرده، یکی باشد.

۱۲. **مناقب أمير المؤمنين علیه السلام**، محمد ابن اسلم الطوسی (۲۴۲هـ):^۸ شیخ طوسی او را در شمار اصحاب و راویان امام رضا علیه السلام ذکر کرده است.^۹ سید محسن امین او را جزء عالمان اهل تسنن ساکن در طوس به هنگام سفر امام رضا علیه السلام به آن دیار دانسته و بر آن است که وی در نیشابور با امام دیدار نموده و حدیث مشهور «سلسلة الذهب» را از آن حضرت نقل کرده است.^{۱۰}

۱۳. **کتاب المناقب**، ابوالحسن علی ابن الحسن بن محمد الطائی الجوهی الطاطری:^{۱۱} طاطری استاد حسن بن محمد ابن سماعه (۲۶۳هـ) است.^{۱۲} نجاشی با سه واسطه از او حدیث نقل کرده است.^{۱۳} شیخ طوسی او را در شمار

۱. همان، ص ۳۶۱.

۲. فهرست ابن ندیم، ص ۲۱۳.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۰۹؛ الذریعه، ج ۱۲، ص ۴۱.

۴. رجال النجاشی، ص ۱۰۹.

۵. الذریعه، ج ۱۲، ص ۴۱.

۶. أهل البيت فی المكتبة العربية، ص ۶۰۵.

۷. فهرست ابن ندیم، ص ۲۸۵.

۸. رجال الطوسی، ص ۳۵۱.

۹. أهل البيت فی المكتبة العربية، ص ۳۶۱.

۱۰. همان، ص ۵۶۸.

۱۱. رجال الطوسی، ص ۳۶۶.

۱۲. أعیان الشیعه، ج ۱، ص ۷۴.

۱۳. رجال النجاشی، ص ۲۵۴ و ۲۵۵؛

الذریعه، ج ۲، ص ۳۱۵.

۱۴. رجال النجاشی، ص ۲۵۴ و ۲۵۵.

۱۵. همان.

اصحاب امام کاظم علیه السلام یاد کرده است.^۱
۱۴. کتاب الولایة، ابوالحسن علی
ابن الحسن بن محمد الطائنی الجریفی
الطاطری.^۲

۱۵. کتاب الفضائل، ابوالحسن علی
ابن مهزیار الأهوازی.^۳ از امام رضا و امام
جوادی علیهما السلام روایت کرده و وکالت امام
جوادی و امام هادی علیهما السلام را عهده‌دار بوده
است.^۴ نجاشی با چهار واسطه از او
حدیث نقل کرده است.^۵ با توجه به
روایت محمد بن علی بن یحیی
الأنصاری از ابن مهزیار در سال ۲۹۹هـ،
او تا این سال زنده بوده است و بنا بر
استظهار برخی، حدود سال ۲۵۰هـ از دنیا
رفته است.^۷

۱۶. کتاب الفضائل، ابو عبد الله

یحیی بن زکریا بن شیبان الکندی؛
نجاشی با دو واسطه از او نقل روایت
می‌کند.^۹ کحاله معتقد است که کندی تا
سال ۲۶۷هـ زنده بوده است.^{۱۰}

۱۷. کتاب فضائل أمير المؤمنين علیه السلام،
ابوالحسن معلى بن محمد البصرى.^{۱۱}
نجاشی با سه واسطه از او نقل روایت
کرده است.^{۱۲} او محتوای کتب معلى را به
حق نزدیک می‌داند.^{۱۳} شیخ طوسی او را
در باب «من لم یرو عنهم علیهم السلام»، کتاب
رجال خود جای داده است.^{۱۴} او در
الفهرست، نامی از این کتاب نبرده
است.^{۱۵}

۱۸. مناقب أهل البيت، ابوسعید عباد
ابن یعقوب الرواجنی العصفری
(۲۵۰هـ)^{۱۶}: نجاشی به نقل از ابن غضائری

-
۸. رجال النجاشی، ص ۴۴۲.
  ۹. همان.
  ۱۰. معجم المؤلفین، ج ۱۳، ص ۱۹۸.
  ۱۱. رجال النجاشی، ص ۴۱۸؛ الذریعه، ج ۲،
ص ۳۳۸ و ج ۱۲، ص ۲۸۰.
  ۱۲. رجال النجاشی، ص ۴۱۸.
  ۱۳. همان.
  ۱۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۹.
  ۱۵. الفهرست، ص ۲۴۷.
  ۱۶. رجال النجاشی، ص ۲۹۳؛ سیر اعلام
النبلاء، ج ۷، ص ۳۳؛ ج ۱۱، ص ۵۳۶-۵۳۸؛
- ←

-
۱. رجال الطوسی، ص ۳۴۱.
  ۲. رجال النجاشی، ص ۲۵۴-۲۵۵؛ الفهرست،
ص ۱۵۶؛ معالم العلماء، ص ۹۹؛ الذریعه،
ج ۲۵، ص ۱۴۳.
  ۳. رجال النجاشی، ص ۲۵۳؛ الذریعه، ج ۴،
ص ۲۴۹.
  ۴. رجال النجاشی، ص ۲۵۳.
  ۵. همان.
  ۶. همان، ص ۱۴۵.
  ۷. الأعلام، ج ۵، ص ۲۵.

می نویسد: ابوسعید عبّاد العُصفری با عباد بن یعقوب رواجی یکی است، اما در اثر تدلیس ابوسمینه، جدا از او به نظر می رسد.^۱

درگذشت او را یکی از سالهای ۲۵۰ یا ۲۷۱ هـ ذکر کرده اند.^۲ نجاشی و شیخ طوسی با چهار واسطه از او نقل روایت کرده اند.^۳ شیخ طوسی او را «عامی المذهب» خوانده است.^۴ شیخ طوسی و ابن شهر آشوب با وجود یادکرد عبّاد بن یعقوب، از این کتاب او سخنی به میان نیاورده اند.^۵

۱۹. *تفضیل بنی هاشم علی من*

سواهم، جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر

البصری المعتزلی (۲۵۵ هـ) علی بن عیسی اربلی (۶۹۳ هـ) در جای جای کتاب *کشف الغمّه*، از این اثر جاحظ با عنوان «رسالة فی التّرجیح والتّفضیل» یاد و گاه مطالبی از آن گزارش کرده است.^۶

۲۰. *فضائل سلاله النبی ﷺ* (جزء

فی...)، جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر البصری المعتزلی (۲۵۵ هـ): سید عبدالعزیز طباطبایی دربارهٔ این کتاب گوید: «لعلّ فضل هاشم علی عبدالشمس».^۷

۲۱. *فضل هاشم علی عبد شمس*،

جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر البصری المعتزلی (۲۵۵ هـ): سید عبدالعزیز طباطبایی در جای دیگر کتاب خود از این کتاب با نام مفاخره هاشم و عبد

-
۱. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۹۸.
- سید عبدالعزیز طباطبایی، با توجه به گزارش های ذهبی از این کتاب، به دسترسی وی بدان کتاب اشاره کرده است.
۱. *رجال النجاشی*، ص ۲۹۳.
۲. *الذریعه*، ج ۱، ص ۳۵۲: *أعیان الشیعه*، ج ۱، ص ۱۵۰ و ج ۷، ص ۴۱۰.
۳. *رجال النجاشی*، ص ۲۹۳: *الفهرست*، ص ۱۹۲.
۴. همان.
۵. همان: *معالم العلماء*، ص ۱۲۳.

-
۶. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۹۷ به نقل از: بروکلن، ج ۳، ص ۱۱۵.
۷. *کشف الغمّه*، ج ۱، ص ۲۹-۳۰، ۳۷، ۴۱ و ۱۴۷.
۸. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۳۵۷: به نقل از: بروکلن، ج ۳، ص ۱۲۲.
۹. همان.
۱۰. *فهرست ابن الندیم*، ص ۲۰۹: *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۳۷۴.

شمس یاد کرده است.^۱

۲۲. کتاب فضل أمير المؤمنين عليه السلام،

أبو محمد الفضل بن شاذان بن الخليل الأزدي النيشابوري (النيسابوري) (۲۶۰هـ):^۲ شيخ طوسي او را از اصحاب امام جواد عليه السلام بر شمرده است.^۳ نجاشي گوید او از امام جواد عليه السلام و به قولي از امام رضا عليه السلام روايت کرده است.^۴

۲۳. تفضيل الحسن و الحسين عليه السلام،

ابو يوسف السدوسي يعقوب بن شيبة بن الصلت بن عصفور (۱۸۲-۲۶۲هـ):^۵ شيخ طوسي به عامي مذهب بودن وي اشاره داشته و با سه واسطه از او روايت نقل کرده است.^۶

۲۴. فضائل علي و تسمية من روى

عنه من أصحابه، ابو يوسف السدوسي يعقوب بن شيبة بن الصلت بن عصفور

۱. همان، ص ۵۱۱.

۲. رجال النجاشي، ص ۳۰۶-۳۰۷؛ الفهرست، ص ۱۹۷-۱۹۸؛ الذريعة، ج ۱۶، ص ۲۶۵.

۳. رجال الطوسي، ص ۳۷۶.

۴. رجال النجاشي، ص ۳۰۶-۳۰۷.

۵. الفهرست، ص ۲۶۵؛ معالم العلماء، ص ۱۶۷؛ أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۹۸.

۶. الفهرست، ص ۲۶۵.

(۲۶۲-۱۸۲هـ): شيخ طوسي و ابن شهر آشوب از اين كتاب با نام «مسند أمير المؤمنين عليه السلام و أخباره في الجملة والصفين والنهران و فضائله و تسمية من روى عنه من أصحابه» یاد کرده‌اند.^۷ سيد عبدالعزيز طباطبائي بر اين باور است که چند کتاب با حرف واو به هم عطف شده‌اند و کتاب فضائل او به احتمال زياد يکي از آن چند کتاب است.^۸

۲۵. کتاب الفضائل، ابوالقاسم هارون ابن مسلم بن سعدان الکاتب السمراني^۹: شيخ طوسي نام او را در شمار اصحاب امام حسن عسکري عليه السلام ذکر کرده و گوید: «هارون بن مسلم بن سعدان، الأصل کوفي تحول إلى البصرة ثم تحول إلى بغداد و مات بها...»^{۱۰} همو در فهرست می‌نویسد: «له روايات عن رجال الصادق عليه السلام»^{۱۱}. نجاشي به دي دار او با امام هادي و امام حسن عسکري عليه السلام

۷. همان، ص ۲۶۵؛ معالم العلماء، ص ۱۶۷.

۸. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۳۶۸.

۹. رجال النجاشي، ص ۴۳۸؛ الذريعة، ج ۱۶، ص ۲۵۱.

۱۰. رجال الطوسي، ص ۴۰۳.

۱۱. الفهرست، ص ۲۵۹.

تصریح و با سه واسطه از او نقل کرده است.^۱ روایت او از بُرید بن معاویه، در سلسله سند برخی احادیث، سبب گشته تا لیه الله خوئی مدت عمر هارون را حدود ۱۳۰ سال تخمین زند.^۲

۲۶. **کتاب الفضائل**، ابراهیم بن رجاء الجحدری^۳: شیخ طوسی نام او را در باب «من لم یرو عنهم علیهم السلام» ذکر کرده است.^۴ نجاشی و شیخ طوسی با چهار واسطه از او روایت کرده‌اند و بر پلیه گزارش لیدن دو، ابراهیم بن هاشم، بی واسطه از او نقل روایت می‌کنند.^۵ ابن داوود حلی درباره او گوید: «له مجلسٌ یصف فیہ ابا محمّد العسکری علیه السلام».^۶ برخی در گذشت او را در قرن سوم هجری دانسته‌اند.^۷

۲۷. **ما نزل من القرآن فی الحسد بین ابن علی علیه السلام**، ابو جعفر محمد بن احمد ابن یحیی بن عمران الأشعری القمی: او صاحب کتاب **نوادیر الحکمه** است. ابن ندیم درباره او گوید: «من علماء الشیعة والرؤیایات والفقہ و له من الکتب... و کتاب ما نزل من القرآن فی الحسد بین علی علیه السلام، رواه أبو علی بن همّام الإسکافی».^۸

۲۸. **مناقب الرجال**، ابو جعفر محمد ابن احمد بن یحیی بن عمران الأشعری القمی^۹: شیخ طوسی ضمن اشاره به نام این کتاب در **الفهرست**، سه طریق خود به مؤلف آن را ذکر کرده که در هر سه طریق، با سه واسطه از او نقل روایت کرده است.^{۱۰} ابن شهر آشوب نیز، در میان آثار اشعری، از این کتاب یاد کرده است.^{۱۱}

۲۹. **فضائل علی**، ابن ابی الدنیا

۸. **فهرست ابن ندیم**، ص ۲۷۷.
۹. **الفهرست**، ص ۲۲۱؛ **معالم العلماء**، ص ۱۳۸؛ **الذریعه**، ج ۲، ص ۳۲۶ و ۳۲۷ و ج ۲۴، ص ۳۴۶.
۱۰. **الفهرست**، ص ۲۲۱.
۱۱. **معالم العلماء**، ص ۱۳۸.

۱. **رجال النجاشی**، ص ۴۳۸.
۲. **معجم رجال الحدیث**، ج ۲۰، ص ۲۵۳.
۳. **رجال النجاشی**، ص ۱۶؛ **الفهرست**، ص ۳۵؛ **معالم العلماء**، ص ۴۱؛ **الذریعه**، ج ۱۶، ص ۲۴۹؛ **أعیان الشیعه**، ج ۲، ص ۱۳۸.
۴. **رجال الطوسی**، ۴۱۳.
۵. **رجال النجاشی**، ص ۱۶؛ **الفهرست**، ص ۳۵.
۶. **رجال ابن داوود**، ص ۳۱.
۷. **موسوعة مؤلفی الإمامیه**، ج ۱، ص ۲۲۹.

ابوبکر عبدالله بن محمد بن عبید (۲۸۱هـ):
 ش‌ بیخ طوسی با سه واسطه از او نقل
 روایت کرده است^۱. همو و ابن
 شهر آشوب او را «عامی المذهب»
 خوانده‌اند. ذهبی در *سیر أعلام النبلاء*،
 این کتاب را در شمار تألیف ابن ابی‌الدنیا
 ذکر کرده است^۲. ابن ندیم^۳، شیخ طوسی^۴
 و ابن شهر آشوب^۵ از او و برخی
 کتاب‌هایش یاد کرده‌اند، اما از لین اثر
 سخن نگفته‌اند.

۳۰. *الحجة فی فضل المکرمین*، ابو
 اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن
 هلال بن عاصم الثقفی (۲۸۳هـ): ش‌ بیخ
 طوسی نام او را در بخش «من لم یرو
 عنهم» ذکر کرده است^۶. چنان‌که از
 عبارات نجاشی و شیخ برمی‌آید، او
 نخست زیدی مذهب بوده و سپس به

امامیه گرویده است^۷.

۳۱. *کتاب المعرفة فی المناقب
 والمثالب*، ابواسحاق ابراهیم بن محمد
 ابن سعید بن هلال بن عاصم الثقفی
 (۲۸۳هـ): نجاشی این کتاب را در بردارنده
 مناقب و مثالب دانسته است.

۳۲. *ما نزل من القرآن فی
 أمير المؤمنين*، ابو اسحاق ابراهیم بن
 محمد بن سعید بن هلال بن عاصم
 الثقفی (۲۸۳هـ)^۱، مؤلف کتاب مشهور
الغارات. نجاشی طرق مختلف خود به او
 را ذکر کرده که در برخی از آن‌ها با سه و
 در برخی دیگر با چهار واسطه از او نقل
 روایت کرده است. شیخ طوسی نیز با سه
 واسطه از او نقل روایت کرده است.

۳۳. *کتاب المودة فی ذوی القربی*،
 ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن

۱. *الفهرست*، ص ۱۷۰.

۲. *سیر أعلام النبلاء*، ج ۳، ص ۴۰۳؛ *أهل
 البيت فی المكتبة العربية*، ص ۳۶۲.

۳. *فهرست ابن ندیم*، ص ۲۳۶.

۴. *الفهرست*، ص ۱۷۰.

۵. *معالم العلماء*، ص ۱۱۱.

۶. *رجال النجاشی*، ص ۱۶-۱۷؛ *الفهرست*،
 ص ۳۶-۳۷.

۷. *رجال الطوسی*، ص ۴۱۴.

۸. *رجال النجاشی*، ص ۱۶-۱۷؛ *الفهرست*،
 ص ۳۶-۳۷.

۹. *رجال النجاشی*، ص ۱۷؛ *أعیان الشیعة*،
 ج ۱، ص ۱۴۳ و ۱۹۵.

۱۰. همان: *الفهرست*، ص ۳۷؛ *معالم العلماء*،
 ص ۳۹؛ *الذریعة*، ج ۱۹، ص ۲۸؛ *کشف*

الحجب والأستار، ص ۴۵۷؛ *معجم رجال
 الحدیث*، ج ۱، ص ۲۵۶.

هلال بن عاصم الثقفی (۲۸۳هـ)^۱.

۳۴. *ما نزل من القرآن فی علی*، حسین بن الحکم بن مسلم الحبري ابو عبد الله الكوفي (۲۸۶هـ)^۲: ابن شهر آشوب از این کتاب با عنوان *ما نزل من القرآن فی أهل البيت* یاد کرده است^۳. بنا بر گفته سید عبدالعزیز طباطبایی، این کتاب یک بار با نام *ما نزل من القرآن فی أهل البيت* علیه السلام، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری، در قم و بار دیگر با نام *تفسیر الحبري*، تحقیق محمد رضا حسینی جلالی، در بیروت به چاپ رسیده است^۴.

۳۵. *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد*، ابو جعفر محمد بن حسن بن فروخ الصّفّار الأعرج القمّی (۲۹۰هـ)^۵: نجاشی با سه واسطه از او روایت کرده است^۶. شیخ طوسی او را در شمار

اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام یاد کرده^۷ و در *الفهرست*، گاه با دو و گاه با سه واسطه از او نقل روایت کرده است^۸. ابن شهر آشوب از این کتاب با نام *بصائر الدرجات فی علوم آل محمد* علیه السلام نام برده است^۹. آقا بزرگ تهرانی گزارش می از برخی اختلاف نسخه های این کتاب ارائه داده است^{۱۰}.

۳۶. *کتاب المناقب*، ابو جعفر محمد ابن حسن بن فروخ الصّفّار الأعرج القمّی (۲۹۰هـ)^{۱۱}.

۳۷. *کتاب فضائل أمير المؤمنين* علیه السلام، الحسن بن علی بن ابی حمزة البطائنی^{۱۲}: بطائنی از امام کاظم علیه السلام و ابویصیر حدیث نقل کرده است^{۱۳}. نجاشی و شیخ با چهار واسطه از او نقل روایت می کنند^{۱۴}.

۷. *رجال الطوسی*، ص ۴۰۲.

۸. *الفهرست*، ص ۲۲۰-۲۲۱.

۹. *معالم العلماء*، ص ۱۳۷.

۱۰. *الذریعه*، ج ۳، ص ۱۲۵.

۱۱. *رجال النجاشی*، ص ۳۵۴؛ *هلیه*

العارفین، ج ۲، ص ۲۴؛ *الذریعه*، ج ۲،

ص ۳۱۶.

۱۲. *رجال النجاشی*، ص ۳۶-۳۷.

۱۳. *معجم رجال الحدیث*، ج ۶، ص ۲۰.

۱۴. *رجال النجاشی*، ص ۳۶-۳۷؛ *الفهرست*،

←

۱. *رجال النجاشی*، ص ۱۷؛ *الفهرست*،

ص ۳۷؛ *الذریعه*، ج ۲۳، ص ۲۵۴؛ *هلیه*

العارفین، ج ۱، ص ۴.

۲. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۴۴۶.

۳. *معالم العلماء*، ص ۱۷۸.

۴. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۴۴۷.

۵. *رجال النجاشی*، ص ۳۵۴؛ *الفهرست*،

ص ۲۲۰-۲۲۱؛ *الذریعه*، ج ۳، ص ۱۲۵.

۶. *رجال النجاشی*، ص ۳۵۴.

نجاشی او را از ارکان واقفیه دانسته است.^۱

۳۸. **کتاب الفضائل**، أبو سعید عبید ابن کثیر بن محمد العامری الکلابی (عبید ابن محمد بن کثیر) (۲۹۴هـ): نجاشی درباره او نوشته: «طَعَنَ أَصْحَابُنَا عَلَيْهِ وَ ذَكَرُوا أَنَّهُ يَضَعُ الْحَدِيثَ... وَ لَهُ كِتَابُ الْفَضَائِلِ»^۲.

ابن شهر آشوب از او یاد کرده، اما از این اثر وی سخنی به میان نیاورده است.^۳

۳۹. **فضل أبي طالب و عبدالمطلب و أبي التّبي**، ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابي خلف الأشعري القمّي (۲۹۹ یا ۳۰۱هـ).^۴ شیخ طوسی او را معاصر امام حسن عسکری علیه السلام ذکر کرده، اما نسبت به نقل روایت وی از آن امام، اظهار

بی اطلاعی نموده است.^۵ شیخ با چهار واسطه از او نقل روایت کرده است.^۶ نجاشی پس از اشاره به دیدار او با امام حسن عسکری علیه السلام گوید که برخی از اصحاب چندین دیداری را بعید و ساختگی می دانند.^۷ او خود با سه واسطه از سعد نقل روایت کرده است.^۸

۴۰. **کتاب بصائر الدرجات لفی مناقب السّادات**، ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابي خلف الأشعري القمّي (۲۹۹ یا ۳۰۱هـ).^۹ شیخ طوسی حجم این کتاب را چهار جلد (یا بخش) ذکر کرده است.^{۱۰} ابن شهر آشوب در چندین جای کتاب **مناقب آل أبي طالب** از لین کتاب نقل کرده است.^{۱۱} آقا بزرگ تهرانی پس از یادکرد این کتاب گوید: آن گونه که

۶. **رجال الطوسی**، ص ۳۹۹.

۷. **الفهرست**، ص ۱۳۵.

۸. **رجال النجاشی**، ص ۱۷۷-۱۷۸.

۹. همان.

۱۰. همان؛ **الفهرست**، ص ۱۳۵؛ **معالم العلماء**،

ص ۸۹.

۱۱. **الفهرست**، ص ۱۳۵.

۱۲. **مناقب آل أبي طالب**، ج ۱، ص ۳۱۵ و

۳۳۲ و ج ۳، ص ۱۱۵، ۱۷۳، ۲۸۱، ۳۶۴ و

۳۶۵.

→ ص ۱۰۱-۱۰۲.

۱. **رجال النجاشی**، ص ۳۶-۳۷.

۲. همان، ص ۲۳۴.

۳. همان.

۴. **رجال النجاشی**، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ **الفهرست**،

ص ۱۳۵؛ **معالم العلماء**، ص ۸۹.

۵. **رجال النجاشی**، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ **الفهرست**،

ص ۱۳۵؛ **معالم العلماء**، ص ۸۹.

گذشت، کتاب **بصائر الدرجات** را
حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد
حلی، شاگرد شیخ شهید و صاحب کتاب
اثبات الرجعه خلاصه کرده است.

جمع بندی

با دقت نظر در نگارش‌ها در سده
سوم هجری (از رهگذر گزارش‌های
تاریخی) نکات زیر روشن می‌گردد:

۱. گستره تألیفات در این قرن در
مقایسه با قرن دوم، حدود شش برابر
افزایش داشته است.

۲. تنوع گونه‌های تألیفی در این قرن
نیز از دو گونه (سبک)، در قرن دوم، به
پنج گونه^۱ افزایش یافته است.

۳. در قرن سوم هجری نیز همچون
قرن دوم، توجه به عنوان کلی «مناقب،
فضائل، فضل و تفضیل» در نگارش‌ها

-
۱. الف) کتاب‌هایی با عنوان کلی «مناقب،
فضائل، تفضیل، فضل و خصائص»؛
  - ب) تک‌نگاری در یک فضیلت خاص؛
  - ج) بیان تفسیر یا تأویل آیات قرآن در
زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام؛
  - د) تک‌نگاری‌های خاص؛
  - ه) اشاره به مناقب نیاکان، خاندان و
زردیکان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام.

به پیش از دیگر سبک‌های تألیفی مورد
توجه قرار گرفته است، به گونه‌ای که
بیست و پنج عنوان کتاب و رساله
(۶۲/۵٪ کل آثار) از میان آثار نگاشته شده
در این دوره با این عنوان به رشته تحریر
درآمده‌اند.

۴. هفت اثر (۱۷/۵٪ کل آثار) از آثار
نگارشی در این قرن، به شرح و بررسی
آیات نازل شده درباره اهل بیت علیهم‌السلام
اختصاص دارند.

۵. در این قرن نیز همچون قرن
پیشین، تک‌نگاری در یک فضیلت خاص
کمتر از سوی نگارندگان مورد توجه قرار
گرفته است. توضیح این‌که در قرن سوم
هجری، تنها یک اثر به این موضوع
اختصاص یافته است.^۲

۶. دو اثر (۵٪ کل آثار) از آثار
نگارشی قرن سوم نیز به فضائل و مناقب
خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اختصاص دارند.

۷. در این قرن، در قالب یک کتاب با
عنوان **کتاب المعرفة فی المناقب
والمثالب**^۳ به صورت کلی و عمومی به

—

۲. **کتاب الولایه**، اثر ابوالحسن علی بن حسن
طاطری.

۳. اثر ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید

←

بحث مناقب و فضائل پرداخته شده است.

۸. نخستین نگاه‌ها در این قرن به نزول آیات قرآن در شأن اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص دارند. توضیح این که احمد بن حسن اسفرائینی، هارون بن عمر مجاشعی و محمد بن اورمه قمی نخستین کسانی هستند که نزول آیات قرآن درباره اهل بیت علیهم‌السلام را به عنوان موضوعی برای نگارش اثری در منقبت آنان برگزیده‌اند.

۹. در این قرن نیز همچون قرن دوم هجری از برخی گونه‌های تألیفی اثری به چشم نمی‌خورد؛ «اربعین‌نگاری»، «توجه به اسناد روایات مناقب و مستندسازی آنها» و «اختصاص باب یا ابواب مناقب در کتب حدیثی» سه گونه تألیفی‌اند که تا پایان قرن سوم هجری مورد توجه مؤلفان کتب مناقب و فضائل قرار نگرفته‌اند.

۱۰. بسویاری از نگارندگان کتب و رسائل مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام در این قرن، به نگارش چند اثر در این زمینه همت گماشته‌اند؛ به عنوان نمونه می‌توان از محمد بن اورمه قمی، علی بن حسن

طاطری، ابویوسف یعقوب بن شیبیه سدوسی، محمد بن احمد بن یحیی اشعری، محمد بن حسن بن صفار و سعد بن عبدالله اشعری، هر یک با دو اثر و ابو جعفر اسکافی، عمرو بن بحر جاحظ هر یک با سه اثر و ابو اسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی با چهار اثر یاد کرد.

منابع

۱. قمی شیرازی، محمد طاهر، *الاربعین فی* *إمامة الأئمة الطاهرين*، تحقیق مهدی رجائی، قم، المحقق، ۱۴۱۸ق.
۲. زرکلی، خیرالدین، *الأعلام*، چاپ پنجم: بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰م.
۳. امین، سید محسن، *أعمی ان الله یعمه*، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۷۱ق.
۴. طباطبایی، عبدالعزیز، *سمعی*، عبدالکریم بن محمد سمعی الانساب، تحقیق عبدالله عمر بارودی، بیروت، دارالجنان، ۱۴۰۸ق.
۵. طباطبایی، عبدالعزیز، *أهل البیت فی المکتبة العربیة*، قم، مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۷ق.
۶. حلّی، ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر، *ایضاح الاشتباه*، تحقیق محمد الحسون، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۱ق.

→ ابن هلال ثقفی (۲۸۳هـ).

٧. مجلسي، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تحقيق عبد الرحيم ربّاني شيرازي، چاپ دوم: بيروت، مؤسسة الوفاء، ١٤٠٣ق.
٨. حسيني جلالى، محمدرضا، تدوين السّنة الشّريفة، چاپ دوم: قم، دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه قم، ١٤١٨ق.
٩. مامقانى، عبدالله، تنقيح المقال فى علم الرجال، تهران، جهان، ١٣٥٢ش.
١٠. تهرانى، آقابزرگ، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، چاپ سوم: بيروت، دارالأضواء، ١٤٠٣ق.
١١. غضائرى، احمد بن حسين بن عبيدالله، رجال ابن الغضائرى، محمدرضا حسيني جلالى، قم، دارالحدیث، ١٤٢٢ق.
١٢. حلّى، حسن بن على بن داوود، رجال ابن داوود، تحقيق محمد صادق بحر العلوم، نجف، مطبعة الحيدريه، ١٣٩٢ق.
١٣. طوسى، ابوجعفر محمد بن حسن، رجال الطوسى، تحقيق جواد قيومى، قم، مؤسسة النشر الإسلامى، ١٤١٥ق.
١٤. ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، سير أعلام النبلاء، چاپ نهم، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٣ق.
١٥. عزّ الدين عبدالحميد بن أبى الحديد، شرح نهج البلاغه، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، بی جا، دار إحياء الكتب العربيه، ١٣٧٨ق.
١٦. عاملی، على بن يونس، الصراط المستقيم إلى مستحقى التقدير، تحقيق محمدباقر بهبودى، قم، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ١٣٨٤ق.
١٧. رودانى، محمد بن سليمان، صلة الخلف بموصول السلف، تصحيح محمد حجى، بيروت، دار الغرب الإسلامى، ١٩٨٨م.
١٨. فصلنامه علوم حديث، شماره ٨، قم، دارالحدیث، تابستان ٧٧.
١٩. ابوالفرج محمد بن ابى يعقوب اسحاق بن نديم، فهرست ابن النديم، تحقيق رضا تجدد، بی جا، بی تا.
٢٠. طوسى، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، تحقيق جواد قيومى، قم، مؤسسه نشر الفقاهه، ١٤١٧ق.
٢١. نجاشى، ابوالعباس أحمد بن على بن أحمد ابن عباس، فهرست أسماء مصنفى الشيعة (رجال النجاشى)، تحقيق موسى شيبيرى زنجانى، چاپ پنجم: قم، مؤسسة النشر الإسلامى، ١٤١٦ق.
٢٢. گلبرگ، اتان، كتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه على قرلئى و رسول جعفریان، قم، كتابخانه عمومي آية الله العظمى مرعشى نجفى، ١٣٧١ق.
٢٣. كتورى، سيد اعجاز حسين، كشف الحجب والأستار، چاپ دوم: قم، ١٤٠٩ق.
٢٤. الأربلى، ابوالحسن على بن عيسى بن أبى الفتح، كشف الغمة فى معرفة الأئمة، چاپ دوم: بيروت، دارالأضواء، ١٤٠٥ق.

٢٥. متقى هندی، *كنز العمال*، تحقيق بكرى حيداني و صفوة السقا، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٩ق.
٢٦. الجزري، عز الدين ابن الأثير، *اللباب في تهذيب الأنساب*، تحقيق احسان عباس، بيروت، دار صادر، بی تا.
٢٧. طباطبائي، عبدالعزيز، *مجلة تراثنا*، مقالة من أنباء التراث، قم، ١٤٠٨ق.
٢٨. ابن شهر آشوب سروري مازندراني، ابو عبدالله محمد بن علي، *معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة و أسماء المصنفين منهم قديماً و حديثاً*، چاپ دوم: نجف، المطبعة الحيدرية، ١٣٨٠ق.
٢٩. ياقوت حموي، *معجم البلدان*، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ١٣٩٩ق.
٣٠. كحاله، عمرضا، *معجم المؤلفين*، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بی تا.
٣١. ———، *معجم قبائل العرب*، چاپ دوم: بيروت، دارالعلم للملایین، ١٣٨٨ق.
٣٢. موسوی خویی، ابوالقاسم، *معجم رجال الحديث*، چاپ پنجم: بی جا، مرکز نشر الثقافة الإسلامية، ١٤١٣ق.
٣٣. ابن شهر آشوب، سروري مازندراني، ابو عبدالله محمد بن علي، *مناقب آل أبي طالب*، تحقيق لجنة من أساتذة نجف الأشرف، نجف، مطبعة الحيدرية، ١٣٧٦ق.
٣٤. ابن المغازلي، علي بن محمد، *مناقب أهل البيت*، تحقيق محمد كاظم محمودي، تهران، المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية، ١٤٢٧ق.
٣٥. مجمع الفكر الإسلامي، *موسوعة مؤلفي الإمامية*، قم، معاونت آموزشی پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، ١٤٢٠ق.
٣٦. بغدادی، اسماعيل پاشا، *هدية العارفين*، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بی تا.
٣٧. اميني، محمد هادي، *معجم المطبوعات النجفية*، نجف، مطبعة الآداب، ١٣٨٥ق.